

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Географічний факультет
Кафедра географії України

УДК: 373:5.0116:9

На правах рукопису

**ФОРМУВАННЯ ПОНЯТЬ «ПРИРОДНІ РЕСУРСИ» ТА «ПРИРОДНІ
УМОВИ» У ЗМІСТІ ШКІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ**

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)
Галузь знань 01 – «Освіта/Педагогіка»
Спеціальність 014 – «Середня освіта (Географія)»
Освітня програма – «Географія»

Випускна кваліфікаційна робота
Студента 2 курсу магістратури
Мороза Сергій Сергійовича

Подається на здобуття освітнього ступеня «магістр середньої освіти (географія)». Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

(підпис, прізвище та ініціали)

Науковий керівник – Масляк Петро Олексійович
професор, доктор географічних наук

Допущено до захисту:

Протокол засідання кафедри № _____ від «__» _____ 2021 р.

Завідувач кафедри

доц. Уліганець С. І.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ПОНЯТЬ «ПРИРОДНІ РЕСУРСИ» ТА «ПРИРОДНІ УМОВИ».....	5
1.1 РОЗКРИТТЯ ПОНЯТЬ «ПРИРОДНІ РЕСУРСИ» ТА «ПРИРОДНІ УМОВИ».....	5
1.2 КЛАСИФІКАЦІЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ.....	8
РОЗДІЛ 2. СУЧАСНА ШКІЛЬНА ГЕОГРАФІЧНА ОСВІТА.....	22
2.1 СТРУКТУРА ТА ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ ШКІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ.....	22
2.2 ФОРМУВАННЯ ГЕОГРАФІЧНИХ ЗНАНЬ В ШКІЛЬНІЙ ОСВІТІ.....	27
2.3 ОСОБЛИВОСТІ ШКІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ У ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ.....	34
РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ ПОНЯТЬ «ПРИРОДНІ РЕСУРСИ» ТА «ПРИРОДНІ УМОВИ» У ЗМІСТІ ШКІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ.....	38
3.1 ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ГЕОГРАФІЧНИХ ПОНЯТЬ В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ГЕОГРАФІЇ В ШКОЛІ.....	38
3.2 РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ПОНЯТЬ «ПРИРОДНІ РЕСУРСИ» ТА «ПРИРОДНІ УМОВИ» НА УРОКАХ ГЕОГРАФІЇ.....	48
ВИСНОВКИ.....	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ.....	55
ДОДАТКИ.....	57

ВСТУП

Актуальність теми. Важливість формування в шкільній освіті географічних понять, в тому числі «природні ресурси» та «природні умови», полягає в необхідності застосування їх в повсякденному житті школярів, та в їх майбутній діяльності. Таким чином, вчитель має знаходити нові методи та шляхи для ефективного формування географічних понять в уяві учнів. Забезпечувати постійну мотивацію та розвивати постійний інтерес до засвоєння понять, розглядати різноманітні методи та підходи для цілісного формування свідомості учнів.

Мета магістерської роботи – проаналізувати методи та етапи формування понять «природні ресурси» та «природні умови» в змісті шкільної географічної освіти. Для досягнення поставленої мети автор ставить перед собою наступні **завдання**:

- проаналізувати методологію понять «природні ресурси» та «природні умови»;
- дослідити структуру сучасної шкільної географічної освіти;
- розглянути особливості шкільної географічної освіти в зарубіжних країнах;
- проаналізувати процес формування географічних знань в учнів;
- дослідити процес формування системи географічних понять під час навчання географії в школі;
- провести власне дослідження щодо ефективності різних методів та підходів в процесі формування географічних понять;
- на основі дослідження скласти систему рекомендацій щодо покращення ефективності процесу формування географічних понять під час навчання в школі.

Об'єктом даного дослідження виступає процес формування географічних понять на уроках географії, а **предметом** – різноманітні підходи та методи, які сприяють кращому та якіснішому усвідомленню учнями процесу формування понять «природні ресурси» та «природні умови».

Методологічною основою дослідження виступають роботи в напрямку вивчення процесу формування географічних понять, та географічних знань в цілому, в межах шкільної освіти, це роботи: Топузова О.М. [10; 15], Самойленко В.М. [15], Кобернік С.Г. [8; 9]. Під час написання магістерської роботи автором було використано 16 інформаційних джерел.

Структурно робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури та джерел, додатків. Магістерська робота викладена на 61 сторінках тексту, включає 2 таблиці, 9 рисунків та 2 додатки.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ПОНЯТЬ «ПРИРОДНІ РЕСУРСИ» ТА «ПРИРОДНІ УМОВИ»

1.1. Розкриття понять «природні ресурси» та «природні умови»

Природа - джерело нашого виживання. Різні природні ресурси можуть задовольнити потреби в їжі, воді, одязі, житлі, фізичному та духовному розвитку. В результаті тривалого еволюційного розвитку природа зазнала серйозних змін під впливом господарської діяльності людини.

Географічне середовище - це група живих і неживих об'єктів, що беруть участь у цій стадії суспільного розвитку в суспільному житті, тому є необхідною умовою соціального виживання та розвитку. Географічне середовище включає корисні копалини в земній корі, ґрунті, луках, лісах, воді, болотах, тваринах і рослинах, нижній частині атмосфери, тобто природній частині людської діяльності, особливо виробничої. З розвитком суспільства географічне середовище продовжує розширюватися, включаючи морське дно, північний та південний полюси, різні родовища корисних копалин, космічний простір тощо [6].

Разом із поняттям «географічне середовище» широко використовується поняття «довкілля». У міжнародних угодах термін "навколишнє середовище" зазвичай розуміється лише як природне середовище. Але природне середовище змінюється людиною значною мірою, тому недоцільно розглядати його окремо від людини. Отже, навколишнє середовище, в широкому розумінні - це природний і матеріальний світ, який оточує людей, і включає як природне, так і техногенне середовище. Люди розуміють закони природи і створюють нові технології та техніку, які мають вирішальний вплив на процес існування в земному та навколосемному середовищі існування, а також змінюють та трансформують їх у своїй діяльності [6].

Природне середовище розглядають у таких аспектах: як джерело природних ресурсів та як умови діяльності та життя людей. Природне середовище приваблює людей зазвичай завдяки природним ресурсам, які є складовими цього ж середовища, та можуть бути використані у виробництві,

і є сировинною й енергетичною базою для людини. Природні умови та ресурси є вирішальними факторами для життя людей та економічного розвитку [6].

Природні умови – це тіла і сили природи, які на даному рівні розвитку мають важливе значення для діяльності та життя людського суспільства, але вони не беруть безпосередньої участі в діяльності людей [6].

До них відносять клімат, рельєф та воду як умову розвитку господарства. Важливу роль в господарстві відіграє рельєф Землі. Так, для господарської діяльності людей найкраще підходить рівнинний рельєф, адже саме на рівнинах краще всього розвивати сільське господарство тощо. На гірській місцевості набагато важче ефективно розвивати господарську діяльність. Отже, рельєф має важливе значення для людської діяльності, його враховують при організації сільського господарства, будівництві споруд чи прокладанні доріг тощо [13].

Велике значення має і клімат, особливо для сільськогосподарського виробництва, адже рослини мають свої біологічні умови щодо тепла, сонячного світла чи вологи. Особливості клімату беруть до уваги при розміщенні жилих чи заводських будівель. Люди на даний момент неспроможні трансформувати клімат у планетарних масштабах, але за допомогою сучасних технологій можуть в певній мірі знешкоджувати деякі несприятливі впливи для більш ефективного ведення господарської діяльності (зрошення, обводнення земель на посушливих територіях, лісонасадження, застосування димових шашок тощо). Величезне значення клімат відіграє в роботі транспорту. Потрібно враховувати наявність і можливість повеней та меженей для водного транспорту, хмарність чи сила вітру для авіаційного транспорту, ожеледь чи туман для автотранспорту тощо. В певних галузях господарства вода використовується без прямих її витрат (водний транспорт, гідроенергетика) [13; 6].

Природні ресурси – це тіла і сили природи, які на даному рівні розвитку безпосередньо можна використати для задоволення людських потреб.

Природні ресурси є природними компонентами й природними силами, які суспільство використовує або може використати як у виробництві та споживчих товарів для задоволення матеріальних і духовних потреб людей та покращення якості їх життя [6].

Цей поділ штучний, адже ті самі компоненти природи можуть бути як і умовами, так і як ресурсами, здобуваючи чи втрачаючи таке значення залежно від рівня розвитку продуктивних сил та потреб суспільства. Збільшуються масштаби звичайного використання природних факторів як ресурсів, через що фактор, який раніше входив до природних умов, змінюється на природний ресурс. Так що, кількісні зміни є причиною якісних перетворень, що можна спостерігати на прикладі використання атмосферного кисню як окиснювача при спалюванні органічного палива. Отже, через зростаючі масштаби процесу навіть з урахуванням тільки цієї функції можна вважати, що атмосфера із головним чином природної умови перетворюється на переважно природний ресурс. Так за своєю матеріальною сутністю природні ресурси є частиною географічного середовища та в свою чергу сукупністю природних умов життя та діяльності людства [5; 6].

Реймерс М.Ф. стверджує, що природні ресурси - це природні об'єкти та явища, які використовуються зараз, та можуть бути використані в майбутньому для прямого й непрямого споживання. Вони сприяють формуванню матеріальних багатств, відтворенню трудових ресурсів, підтримці умов життя людини, підвищують якість існування суспільства. Реймерс говорить про природні ресурси як про тіла і сили природи (природні блага), суспільна користь яких може впливати позитивно або негативно в результаті антропогенної діяльності людини [6].

Виходячи з цього, природні ресурси не можуть існувати та бути використаними поза природними умовами, що є їх природно-історичною базою: для утворення і розвитку ресурсів необхідні певні природні умови. Таким чином, природні ресурси показують соціальну цінність та корисність природи, здатність задовольняти людські потреби, та представляють складну

сукупність матеріальних елементів і процесів, які постійно розвиваються у часі й просторі, будучи точкою взаємодії суспільства і природи [6; 13].

Природні ресурси мають безпосередній зв'язок з господарською діяльністю людини, що в свою чергу, часто призводить до різноманітних негативних явищ, які завдають шкоду природі. Таким чином, процес взаємодії суспільства із довкіллям є двостороннім. Отже, з однієї сторони це – використання природних ресурсів, а іншої це – вплив на природу, який зазвичай негативний [6].

Отже, можна сказати, що як поняття, природні умови і природні ресурси, мають двоїстий характер. І через це науковці зауважують, що це категорії не природні, а суспільні, головним чином економічні. Деякі вчені пишуть, що природні ресурси разом із всіма природними умовами становлять весь навколишній світ щодо людей [6; 13].

1.2. Класифікація природних ресурсів

Існують різні способи класифікації природних ресурсів. Суть природної класифікації полягає в тому, що природні ресурси відрізняються за генезисом і належністю до тих чи інших компонентів і сил природи. Оскільки природні ресурси є природними тілами і компонентами географічної оболонки Землі, то вони мають природну класифікацію (Рис 1.1.) [13].

Отже, за належністю, відношенням та розташуванням до природних систем, природні ресурси поділяються на такі категорії:

- 1) За належністю до природних систем: космічні (промені, метеорити), планетарні (сонячна енергія, гравітація), земні ресурси (атмосфера, гідросфера, літосфера);
- 2) За відношенням до природних систем: елементи природних систем (корисні копалини, ґрунти, види тварин та рослин тощо) та результати їх функцій (покращення родючості ґрунту, збільшення біомаси, ріст худоби та фауни тощо). Але останні відносити тільки до природних класифікацій

не зовсім правильно, тому що вони розкривають взаємодію природи та суспільства;

- 3) За типом та тривалістю циклу: довготривалий цикл (космос, геологія) та короткотривалий цикл (біологічний кругообіг води);
- 4) За характером положення на земній поверхні: відносно рівномірний розподіл (атмосфера, біосфера) та зосереджені (гідросфера, літосфера) та її елементи);
- 5) Можливість переміщення по території: природні ресурси, які рухаються природним шляхом (повітряні маси, вода, тварини) та природні ресурси (рослини), які не рухаються;
- 6) За видами: мінеральні, кліматичні, водні, лісові, земельні, рекреаційні тощо [13].

Рис 1.1. Класифікація природних ресурсів [13]

Природна класифікація не показує місця тієї чи іншої групи природних ресурсів в процесі суспільного відтворення. Природні ресурси, зазвичай тривалий час вивчали природничі науки, через це їх класифікація ґрунтується на таких критеріях, як форма природних речовин, їх положення та ступінь вивчення. Тільки за рахунок екологічного балансу, природні ресурси стали предметом вивчення економіки, щодо якої виявилася потреба в класифікації природних ресурсів та критерію економічного використання. Тому для сортування використовуються інші функції. Основним їх видом є господарська [13]. За господарським використанням природні ресурси класифікують на групи:

- 1) за територіальною належністю: світові (глобальні) та національні (зв'язані з певною територією);
- 2) за вичерпністю: вичерпні і невичерпні.

Вичерпні природні ресурси — це ресурси, які при видобуванні та їх використанні не відновлюються природою або відтворюються в терміни, які набагато більші у порівнянні зі швидкістю їх використання [13].

До відтворюваних ресурсів належать ґрунти, рослинний та тваринний світ, а також деякі мінеральні ресурси, наприклад, солі, що осідають в озерах і морських лагунах, тощо. Вони можуть бути відтворені в природних процесах і підтримуватися у деякій постійній кількості, яка визначається рівнем їх щорічного відтворення і споживання. В свою чергу вони діляться на відтворювані і не відтворювані. Не відтворювані ресурси включають багатства надр (металічні та неметалічні корисні копалини, горючі копалини) [13].

Ці ресурси можливо використати тільки один раз, і це невідмінно призводить до виснаження їх запасів. Відновлення цих запасів неможливе, так як відсутні фактори та умови, в яких вони з'явилися багато мільйонів років тому, або процес відновлення проходить дуже

повільно. При дотриманні принципів сталого розвитку ресурси Земних надр можуть використовуватися людьми нескінченно [13].

Природні ресурси, існування яких необмежене часом, називаються невичерпними. Так при будь-якому, навіть інтенсивному, споживанні їх кількість не зменшується, або зменшується настільки непомітно, що ця величина в підсумку ігнорується. Отже, до невичерпних природних ресурсів відносять сонячну енергію, дощові опади, кінетичну енергію вітру, а також морського прибою, потенційну енергію рік і морських припливів, кліматичні і гідрологічні ресурси [13];

- 3) за поновленням: поновлювальні (біологічні), частково поновлювальні або ті, що можуть повторно використовуватися (сировинні), не поновлювальні (горючі копалини). До поновлювальних ресурсів відносять біологічні ресурси, відтворення яких залежить від тривалості їх життєвого циклу (господарські культури, ліси тощо) [13].

До групи частково поновлювальних природних ресурсів належать самосадні солі, торф, ґрунти, ресурси деревини, темпи поновлення яких значно повільніші від темпів експлуатації. Не поновлювальні природні ресурси - це природні ресурси, які не самовідновлюються після їх використання або відновлюються дуже тривалий відрізок часу. До них належить більша кількість корисних копалин, наприклад, нафта, вугілля, горючі сланці чи природні горючі гази, а також ядерна енергія поділу урану та термоядерна, мінеральні та будівельні матеріали тощо[13];

- 4) за напрямом використання: мінерально-сировинні, паливно-енергетичні, продовольчі тощо;
- 5) за рівнем вивченості: виявлені, прогностні, детально вивчені;
- 6) за можливістю використання: недоступні, резервні, потенційно можливі до використання, а також ті що вже використовуються;

- 7) за характером використання: одноцільового (сировинні) та багатоцільового використання (лісові, водні, земельні) [13];
- 8) за якістю: кожен вид природних ресурсів поділяється за різними класифікаційними одиницями, класами, групами, типами та іншими;
- 9) за впливом виробництва: зазнають шкідливого впливу (біологічні), зазнають невеликого впливу (атмосфера, гідросфера, поверхня літосфери), не зазнають впливу (глибинна частина літосфери) [13].

За можливістю залучення до господарського обігу, природні ресурси поділяються на можливі для експлуатації та потенційні. Так, до можливих для експлуатації належать ресурси верхньої оболонки Землі та енергії Сонця, а до потенційних відносять ресурси космосу та морських глибин [13].

Отже, потенційні ресурси хоча й наявні, але не можуть використовуватися через недостатній рівень розвитку техніки, не розробленості технологій або економічної неефективності. Також, нерідко існування саме таких ресурсів має прогностичний або імовірний характер [13]. До потенційних природних ресурсів належать:

- 1) елементи природи, які знаходяться на стадії вивчення або ще тільки готуються до промислової експлуатації (освоєння), що є першим етапом залучення природних ресурсів до господарського обігу та приведення їх у такий стан, коли стає можливою їх експлуатація [13];
- 2) природні ресурси, що не можуть використовуватись у господарстві через неможливість вивезення їх з місця видобутку. Отже, щоб потенційні природні ресурси змогли споживатися суспільством, тобто щоб вони стали можливі для експлуатації (дійсні), необхідні додаткові знання, а також затрати праці, що дадуть цим засобам виробництва певну якісну завершеність [13].

У господарському відношенні природні ресурси, що можливі для експлуатації, поділяються на чотири групи [13]:

- 1) зовнішні — енергія Сонця, гравітаційна енергія;

- 2) поверхні Землі, що в свою чергу поділяються на ресурси фізичного середовища (поверхні гідросфери та літосфери) та біологічні (водні, наземні, ґрунтові);
- 3) земних глибин — мінерально-сировинні та паливно-енергетичні.

За цільовим призначенням природні ресурси поділяються на матеріальні, пізнавальні, естетичні, рекреаційні тощо. За рівнем необхідності для життя людини природні ресурси поділяються на вкрай необхідні (повітря, вода, їжа) і відносно байдужі. Через інтенсивне використання природних ресурсів та їх виснаження вони стають предметом вивчення багатьох галузей науки, таких як екологія, економіка, географія, геологія тощо [13].

Також важливою частиною даної теми є природоресурсний потенціал. Природоресурсний потенціал є сукупністю природних ресурсів вибраної території (світ, країна чи її частини). В компонентній структурі природно-ресурсного потенціалу виокремлюють такі групи ресурсів: мінеральні (паливно-енергетичні й металеві корисні копалини, гірничо-хімічна та нерудна сировина тощо), водні, земельні, лісові, фауністичні, природно-рекреаційні [13].

У зв'язку з не раціональним використанням природних ресурсів розповсюджуються негативні наслідки екологічних проблем. Через це виникає потреба в раціональному використанні природних ресурсів. Це сукупність компонентів навколишнього середовища, які люди без перешкод використовують у господарстві. Питання раціонального використання, відтворення та охорони природних ресурсів, а також їх структура, розміщення та оцінювання вивчає географія природних ресурсів [13].

Природні ресурси класифікують за характером відновлення та за їх належністю до природи. Так за характером відновлення виділяють вичерпні (природні ресурси кількість яких обмежена) та невичерпні (кількісно не обмежені) природні ресурси, як зображено на Рис 1.2. В свою чергу, вичерпні ресурси можуть бути невідновними (мінеральні ресурси, а також

зникаючі види рослин і тварин), відносно відновними (що відновлюються дуже повільно, наприклад, земельні ресурси) та відновними (біологічні) [13].

Невичерпні ресурси ж діляться на відносно невичерпні (кількість яких практично не змінюється, але якість значно погіршується, наприклад, водні ресурси чи атмосферне повітря) та невичерпні (ресурси на кількість та якість яких людина не здатна вплинути, наприклад, енергія Сонця, вітру та припливів). За належністю до компонентів природи розрізняють такі основні види ресурсів: мінеральні, земельні, водні, лісові, рекреаційні та інші [6; 13].

Рис 1.2. Класифікація природних ресурсів [13]

Природні ресурси нерівномірно розміщені по нашій планеті . За кількістю їх запасів та темпів їх експлуатування вираховується забезпеченість тим чи іншим природним ресурсом. Саме для цього введено поняття ресурсозабезпеченості, за допомогою якого можна вирахувати на який період вистачить певних видів ресурсів. Ресурсозабезпеченість виражається як кількістю років, на які повинно вистачити ресурсу, та і його запасами на кожного мешканця країни. Так, наприклад, запасів нафти за даних темпів видобутку вистачить на 50 років, але при цьому в Саудівській Аравії запасів вистачить на 140 років, а в США – на 10. Отже, або рахують кількість років, на яку вистачить певного ресурсу, або вираховують запаси цього ресурсу на душу населення. Також варто сказати, що ресурсозабезпеченість є величиною відносною, адже в перспективі можуть бути розвідані нові запаси ресурсів, або зростуть темпи його використання [13].

Мінеральні ресурси - основа для розвитку промисловості. В даний час в світовому господарстві, з надр Землі, використовується більше 200 видів мінеральних ресурсів. Але земні надра не зможуть вічно постачати ресурси для людства. Майже всі мінеральні ресурси є не відновлювальними, їх запаси, в залежності від видів, неоднакові, а також темпи їх добування людством постійно зростають. Через це люди мають навчитися раціональному використанню мінеральних ресурсів [13].

Мінеральні ресурси складають значну групу природних речовин мінерального походження, які використовують для добування різних матеріалів та енергії в різноманітних галузях господарства [13].

Так ще в давнину людство почало користуватися мінеральними ресурсами. Можна навіть простежити закономірність етапів їх освоєння з назвами історичних періодів розвитку: кам'яний вік, бронзовий вік, залізний вік. За генезисом мінеральні ресурси поділяють на: магматичні, метаморфічні (залізні руди, алмази, кольорові руди) та осадові (нафта, вугілля, природній газ). Їх розміщення повністю пов'язане з будовою земної кори і через це вони розміщені по земній поверхні не рівномірно. Також через не рівномірне розміщення мінеральних ресурсів, різні країни мають різну ресурсозабезпеченість тими чи іншими корисними копалинами. Так, наприклад, США, Китай чи Австралія забезпечені майже всіма мінерально-сировинними ресурсами, тому їх відносять до групи країн максимальної ресурсозабезпеченості. Якщо ж брати інші країни, то вони в основному забезпечені лише декількома видами мінеральних ресурсів [6; 13].

Існує поділ мінеральних ресурсів за складом та характером їх використання. Отже, мінеральні ресурси розподіляють на такі групи: паливні, або горючі (нафта, вугілля, природній газ); рудні, або металеві (кольорові, благородні метали); та нерудні, або неметалеві (графіт, сірка, різні солі) [13]. Поділ відображено на Рис 1.3.

Рис 1.3. Класифікація мінеральних ресурсів [13]

Як вже йшлося раніше, не всі країни мають велику забезпеченість різними видами мінеральної сировини. Але це не значить, що ці країни приречені на низький економічний розвиток через не високий рівень забезпеченості мінеральними ресурсами. Для розвитку та процвітання країни важливу роль відіграють також інші природні ресурси, значення яких для економіки може бути навіть більшим. До їх числа належать земельні, лісові, водні, кліматичні, рекреаційні ресурси світу [6; 13].

До земельних ресурсів належать землі, що використовуються чи можуть бути використані людиною в господарській діяльності. Їх відносять до відновлювальних ресурсів та характеризують за якістю ґрунтів, рельєфом, кліматом, рослинністю тощо. Також, земельні ресурси, за цільовим призначенням поділяють на різні групи (Рис 1.4): землі лісового фонду, сільськогосподарських підприємств, рекреаційного призначення тощо [6; 13].

Рис 1.4. Класифікація земельних ресурсів за цільовим призначенням [13]

Земельні ресурси є основою для створення різних господарських об'єктів та підприємств, основний фактор виробництва у сільському, лісовому та інших господарствах, де важливу роль грає якість та родючість ґрунтів. Структура ж земельного фонду нашої планети постійно змінюється, через незмінний вплив на неї, в основному, двох протилежних процесів. По-перше, це те що люди постійно намагаються розширювати придатні сільського господарства землі, так за двадцяте століття розораність сухопутних територій збільшилась вдвічі. Сучасну ситуація можна оцінити ознайомившись з таблицею 1.1. По-друге, це те що через постійне використання земельних ресурсів, відбувається виснаження земель, ґрунти втрачають родючість. Таким чином, через негативний вплив людини та не раціональне використання земельних ресурсів (засолення, опустелювання, ерозія), щорічно близько 10 млн га виводиться з обігу [6; 13].

Площа орних земель [13]

Країна	Всі землі, тис. га	Орні землі (%)
США	980,9	19,8
Індія	306,5	50,6
Росія	1707,5	7,6
Китай	958,5	9,7
Бразилія	851,2	6,1
Австралія	768,2	6,1
Канада	997,1	4,6
Казахстан	271,7	13,1
Україна	60,3	54,6
Нігерія	92,4	9

До водних ресурсів належать поверхневі й підземні води, які людина використовує або може використати у господарстві. Здається що водні ресурси є не вичерпними адже їх кількість залишається не змінною, але це не зовсім так, хоч кількість води і не змінюється, однак доволі швидко погіршується її якість.

З усього об'єму гідросфери Землі, що складає 1,5 млрд км³, водними ресурсами слід рахувати тільки реально придатні для освоєння води суходолу, підземні води та льодовики (крім арктичних та антарктичних), які разом складають приблизно 0,3% загальної кількості води нашої планети. Отже, з усього об'єму води на планеті 96% складають води Світового океану, 2,5% - прісні води, і тільки 0,3% від загальної кількості води, можна вважати водними ресурсами [13].

Отже, як вже говорилося раніше, в основному людиною використовуються водні ресурси річок, озер та підземних джерел. Природні води суходолу дають людству питну воду, гідравлічну енергію, місця риболовства тощо. В деяких галузях господарства вода використовується без

суттєвих втрат (гідроенергетика, рибне господарство) – ці галузі називають водокористувачами. Інші ж галузі в своїх технологічних процесах безпосередньо використовують воду, тобто вода витрачається, хоча в більшості випадків вона частково повертається до водоймищ. Ці ж галузі називають споживчими (сільське господарство зі зрошенням). Тому важливо раціонально використовувати водні ресурси та охороняти водні джерела [6; 13].

Лісові ресурси - це ліси, що використовуються чи можуть бути використані людиною для задоволення своїх потреб. В свою чергу лісові ресурси поділяють на деревні, технічні, харчові, лікарські ресурси. Також ліси здійснюють безліч функцій (водоохоронні, захисні, оздоровчі тощо). Лісові ресурси відносять до групи біологічних, через це вони є вичерпними, але відновлювальними [13].

Рослинність нашої планети дуже різноманітна. Її поширення на тій чи іншій території залежить в основному від клімату і має зональний характер. Найбільші площі лісів збереглися в Азії та Південній Америці, найменші ж в Австралії та Європі. Природну рослинність використовують в господарстві, луки та степи для випасу худоби, ліси для технічних потреб, ягоди та плоди для харчування тощо. Крім того рослинність, а саме ліси, захищають ґрунти від ерозії, використовуються в рекреаційних та оздоровчих цілях [6; 13].

Ліси знищують для ведення господарства, наприклад, під рілля, на потреби целюлозно-паперової промисловості, використовують деревину як паливо. Так, через не раціональне використання лісових ресурсів, площі лісів щороку скорочуються на 125 тис. км², а за останні двісті років площа лісів на планеті зменшилась вдвічі. Через знеліснення розповсюджується ерозія ґрунтів та зменшується запас кисню в атмосфері. Отже, людство повинно почати раціонально використовувати лісові ресурси та займатися лісовідновленням [6; 13].

Кліматичні ресурси - це невичерпні природні ресурси (сонячна енергія, енергія вітру), що можуть використовуватися людиною для

вирішення певних економічних чи соціальних задач. Вони не використовуються безпосередньо в діяльності людей та не руйнуються у процесі використання, але їх стан можливо погіршити при цілеспрямованій діяльності. Кліматичні ресурси з огляду на їх значення для діяльності людини можна поділити на: енергетичні, сільськогосподарські та рекреаційні [1].

Рекреаційні ресурси - це сукупність природних та антропогенних об'єктів та явищ, які можливо використовувати для відпочинку, лікування й туризму. В свою чергу, їх поділяють на природні і соціально-економічні. Детально з класифікацією природних ресурсів можна ознайомитись проглянувши рис 1.5. До природних рекреаційних ресурсів входять гірські райони, ліси, парки, узбережжя морів та океанів, береги річок, озер тощо. До соціально-економічних рекреаційних ресурсів входять різні пам'ятки архітектури, історії тощо. Обсяги рекреаційних ресурсів, в повній мірі, не можливо визначити якісно чи кількісно [2; 3; 13].

Рис 1.5. Класифікація рекреаційно-туристських ресурсів [3; 13]

Отже, можна констатувати, що існують різні способи класифікації природних ресурсів, а її суть полягає в тому, що природні ресурси відрізняються за генезисом та належністю до певних компонентів і сил природи.

РОЗДІЛ 2. СУЧАСНА ШКІЛЬНА ГЕОГРАФІЧНА ОСВІТА

2.1 Структура та особливості сучасної шкільної географічної освіти

Географічна освіта в школі є спеціально спланованим процесом взаємодії між вчителем і учнями, головною метою якого є отримання результатів, які в свою чергу, встановлені належними державними нормативно-правовими документами у галузі освіти, що спрямовані на вивчення різних географічних особливостей.

Основними компонентами структури процесу навчання географії в школі є мета, взаємна робота вчителя з учнями та результат. Також існують змінні складники структури навчального процесу, до них належать: зміст навчального матеріалу, методичні прийоми та засоби навчання, різні форми організації навчального процесу, контроль і коригування навчальних здобутків учнів. Структуру географічного навчального процесу можна простежити на рис 2.1. [10; 15].

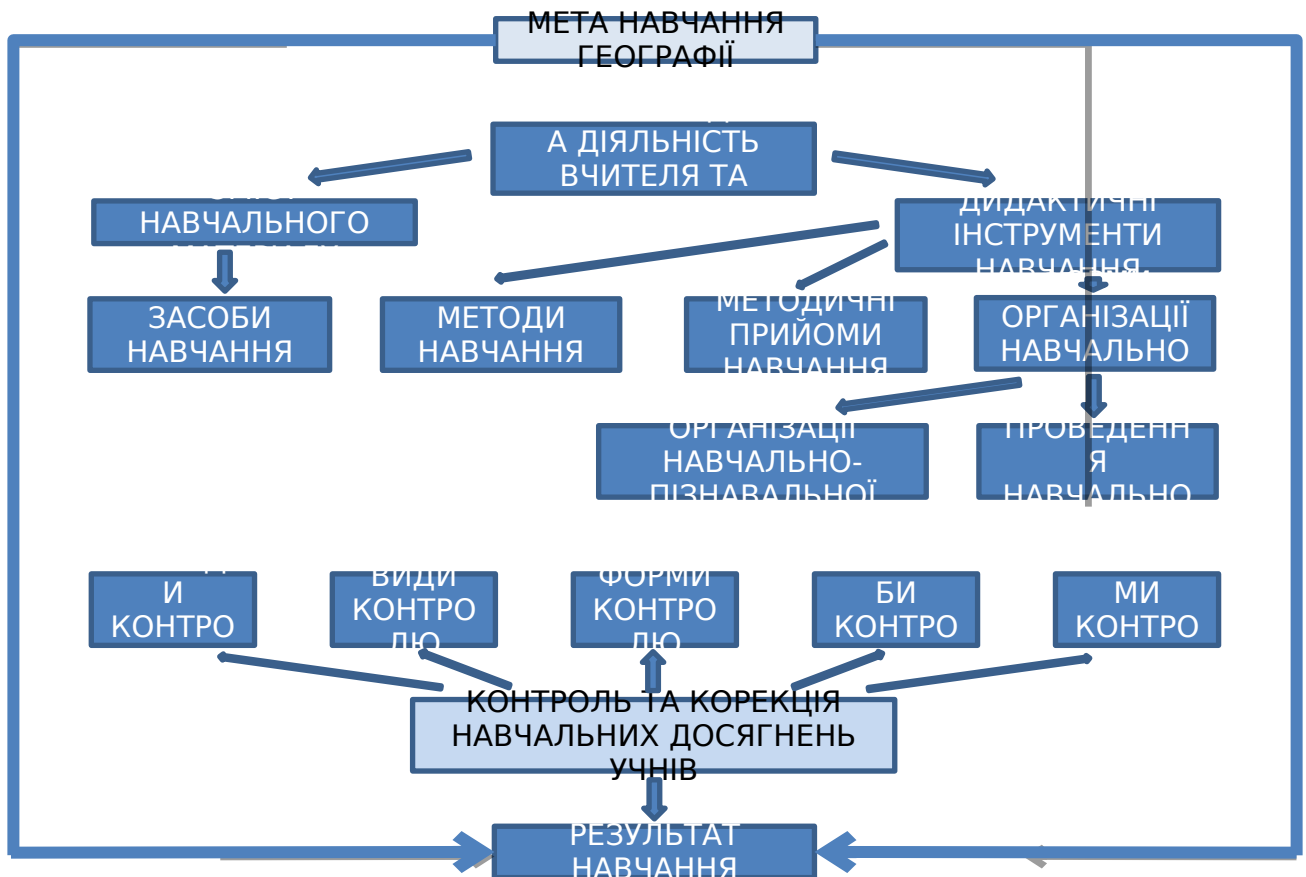

Рис 2.1. Структура навчального географічного процесу [10; 15]

Передусім мета шкільної географічної освіти формується потребами суспільства. Однією з основних потреб є формування особистості учня, як всебічно розвиненої людини, географічна культура якого формується в результаті пізнання навколишнього світу. В свою чергу географічна культура учня складається з таких компонентів: географічне сприйняття світу, географічне мислення, географічні методи та мова [10]. Отже, мета шкільної географічної освіти є багатокomпонентною і передбачає [15]:

- всебічний розвиток учня;
- створення та удосконалення вмінь, а також накопичення досвіду самостійної навчально-пізнавальної діяльності;
- формування географічних компетенцій, спрямованих на їхнє майбутнє застосування в дорослому житті учнів;
- розвиток творчого та критичного мислення [15].

Отже, шкільна географічна освіта не лише джерело нових знань про Землю, а й основа для формування світогляду, виховання в дітях любові до рідного краю та природи, набуття різноманітних навичок адаптації до навколишнього середовища, а також правил поведінки в ньому. До головних завдань географічної освіти в загальноосвітній школі можна віднести [9; 10; 15]:

- усвідомлення закономірностей формування природних і суспільних явищ, а також їх прояву як на планетарному, так і на регіональному рівнях;
- засвоєння основних географічних понять, закономірностей розвитку, взаємозв'язків між природними компонентами, формування материків та океанів, природу, господарство та населення України; економічну і соціальну географію світу; природокористування та навколишнє середовище;
- пізнання різних типів взаємодії природних умов та суспільної діяльності;

- усвідомлення різних шляхів здійснення стратегій сталого розвитку та раціонального природокористування;
- розвиток інтелектуальних та творчих здібностей учнів у процесі географічної освіти, пізнавального інтересу, самостійного здобуття нових географічних знань;
- розвиток логічного мислення та уміння виявляти загальні географічні закономірності, робити висновки й складати прогнози;
- застосування географічних знань для пояснення та оцінювання природних явищ та процесів;
- пізнання основних особливостей взаємодії природних умов і суспільної діяльності;
- засвоєння умінь використовувати різні типи географічної інформації - картографічні, геоінформаційні, статистичні ресурси - для пошуку та демонстрації різних географічних даних та формування в учнів основних ключових компетенцій;
- ознайомлення з основними географічними теоріями та гіпотезами;
- засвоєння понятійно-термінологічного апарату та переліку потрібної географічної номенклатури;
- формування картографічної грамотності, а також уміння працювати з географічними картами, атласами та контурними картами;
- вироблення вмінь проводити спостереження за географічними об'єктами та орієнтуватися на місцевості;
- формування здібностей до використання географічних знань в повсякденному житті для відповідальної поведінки та збереження навколишнього середовища;
- виховання екологічної культури та самостійне оцінювання впливу людства на природу;
- виховання національної свідомості та почуття патріотизму, толерантного ставлення, поваги до культурних та природних цінностей різних країн світу [9; 10; 15].

З часом в Україні почали з'являтися альтернативні підручники та програми з географії, які, в свою чергу, визначали з різних сторін зміст шкільної географічної освіти. Через це виникали різні протиріччя та суперечки щодо критеріїв оцінювання випускників середньої школи та все більшою диференціацією навчального процесу в школі. Тому в Україні розробляється Державний стандарт базової та повної середньої освіти, який вводить норми, які визначають державні вимоги до освіченості учнів початкової, основної та старшої загальноосвітньої школи України. Функціями цього державного стандарту є [15]:

- збереження єдиного освітнього простору країни;
- забезпечення цілісності змісту загальної середньої освіти;
- нормування навчального навантаження школярів відповідно до Закону України "Про загальну середню освіту";
- створення передумов для реалізації в школі диференційованого навчання;
- впровадження особистісно-орієнтованих систем навчання й розвитку учнів [15].

Отже, стандарт встановлює вимоги та норми, які є еталоном оцінювання якості освіти. За допомогою цього держава нормує мінімальний рівень освіченості учнів. Учні розташовані в центрі навчального процесу, вся увага зосереджена на розвиткові школярів та їх мотивації. Загалом Державний стандарт базової та повної середньої освіти містить [15]:

- базовий навчальний план середньої школи, який розкриває структуру даного плану, змістовне наповнення основних галузей, тижневого навантаження учнів враховуючи різні ступені навчання;
- освітні стандарти навчальних предметів та визначають цілі та обов'язковий рівень загальноосвітньої підготовки учнів;
- державні вимоги щодо рівня засвоєння змісту середньої освіти в залежності ступеня навчання (початкова, основна й старша школа), що в свою чергу, показує рівень знань учня [15].

В Державному стандарті зазначається, що шкільний курс географії є складником освітньої галузі "Природознавство", яка складається з таких загальних змістових ліній [15]:

- рівні та форми організації живої й неживої природи;
- закони й закономірності природи;
- методи наукового пізнання, специфічні для кожної з природничих наук;
- значення природничо-наукових знань у житті людини та їхня роль у суспільстві [15].

В цілому географія входить до інваріантної частини навчальних планів загальноосвітніх закладів. Через це Державний стандарт разом із сучасною Концепцією географічної освіти ставлять завдання, які допоможуть реалізувати мету географічного навчання, а саме [15]:

- формувати в учнів цілісний географічний образ Землі через розкриття регіональних і планетарних закономірностей і процесів;
- розвивати геопросторове мислення школярів і вміння ними логічно викладати свої думки, які співвідносяться з географічними об'єктами, що реально пізнаються;
- обґрунтувати єдність людини й довкілля у територіальному аспекті та доцільність наукового підходу до природокористування;
- формувати картографічну грамотність і культуру учнів;
- навчити учнів практично застосовувати здобуті географічні знання та набуті вміння й навички, а також користуватися джерелами географічної інформації;
- виховувати національно свідомого громадянина, патріота, дбайливого господаря,
- грамотну освічену людину, гуманіста й природолюбця;
- розвивати здатність учнів до співпраці й самореалізації їхніх здібностей, інтересів і життєвих планів засобами географії [15].

Завдання та цілі географічної освіти відображаються у її змісті, що відображений в підручниках і навчальній програмі. Навчальна програма з

географії є своєрідним стандартом шкільної географічної освіти, який формулює структуру та зміст шкільної географії, послідовність тем та розділів, а також необхідні знання та навички, якими має оволодіти учень.

Навчальна програма з географії поділяється на три частини [15]:

- розподіл передбаченої кількості годин між темами та розділами навчальної програми;
- зміст та перелік практичних робіт для виконання;
- загальноосвітні вимоги до рівня підготовки школярів [15].

Шкільна географічна освіта відповідає лінійно-ступінчастій побудові, яка характеризується зростаючою складністю знань з кожним наступним роком навчання. В свою чергу кожна наступна навчальна тема ґрунтується на попередньо вивченій. Тому формується системність та безперервність формування знань та навичок школярів. Шкільна географічна освіта має таку ординацію [15]:

- у 5-му класі вивчається пропедевтичний курс "Природознавство" або пропедевтичний курс "Рідний край";
- у 6-му класі – "Загальна географія";
- у 7-му класі – "Географія материків і океанів";
- у 8-му класі – "Географія України";
- у 9-му класі – "Соціально-економічна географія світу" .
- У старшій школі географічна освіта може формуватися як на базовому, так і на профільному рівнях. У 10-му класі курс "Географія: регіони та країни", а у 11-му класі триває навчання за обраними раніше учнями географічними курсами. Курс "Географія" у старшій школі завершує базову географічну освіту [15].

2.2. Формування географічних знань в шкільній освіті

Найважливішими завданнями шкільної географічної освіти є формування в учнів географічних знань у вигляді понять, фактів, уявлень та теорій. Знання - це результат пізнання дійсності, правильне її відображення у

мисленні людини у вигляді понять, уявлень, суджень, теорій тощо. Знання по різному відображають географічну дійсність, через це і здобуваються теж по різному. Формування знань складається з декількох елементів: сприйняття нового матеріалу, його осмислювання, запам'ятовування й застосування. В свою чергу, дані поняття на різних етапах навчання можуть відповідати різній мірі їх формування як за інтенсивністю засвоєння, так і за обсягом [15].

Навчання є науковим пізнавальним процесом, під час якого учні проходять шлях від живого спостереження до абстрактного мислення, а отже і до практики. У процесі навчання географії школярі не відкривають нових знань, а тільки здобувають частку тих знань, які вже здобуло людство. Таким чином, суть навчання полягає в передаванні учням знань та досвіду, що накопичило людство за період свого існування. Під час навчання географії поєднується три джерела пізнання об'єктів вивчення: образ, слово та практика. Через це, при формуванні головних предметних компетентностей шкільної географічної освіти, варто опиратися саме на дані джерела. До основних географічних компетентностей учнів відносять [15]:

- географічні знання;
- географічні вміння;
- географічний світогляд;
- ставлення учнів до навколишнього середовища та людської діяльності у ньому;
- досвід творчої діяльності учнів при вивчанні географічних об'єктів, процесів і явищ [15].

Формування в учнів географічних компетентностей напряму пов'язане з формуванням географічних понять. Отже, вивчання будь-якого географічного об'єкта передбачає як чуттєве, так і логічне його пізнання. Виходячи з цього, виокремлюють різні типи географічних знань, а саме емпіричні та теоретичні географічні знання (Рис 2.1) [15].

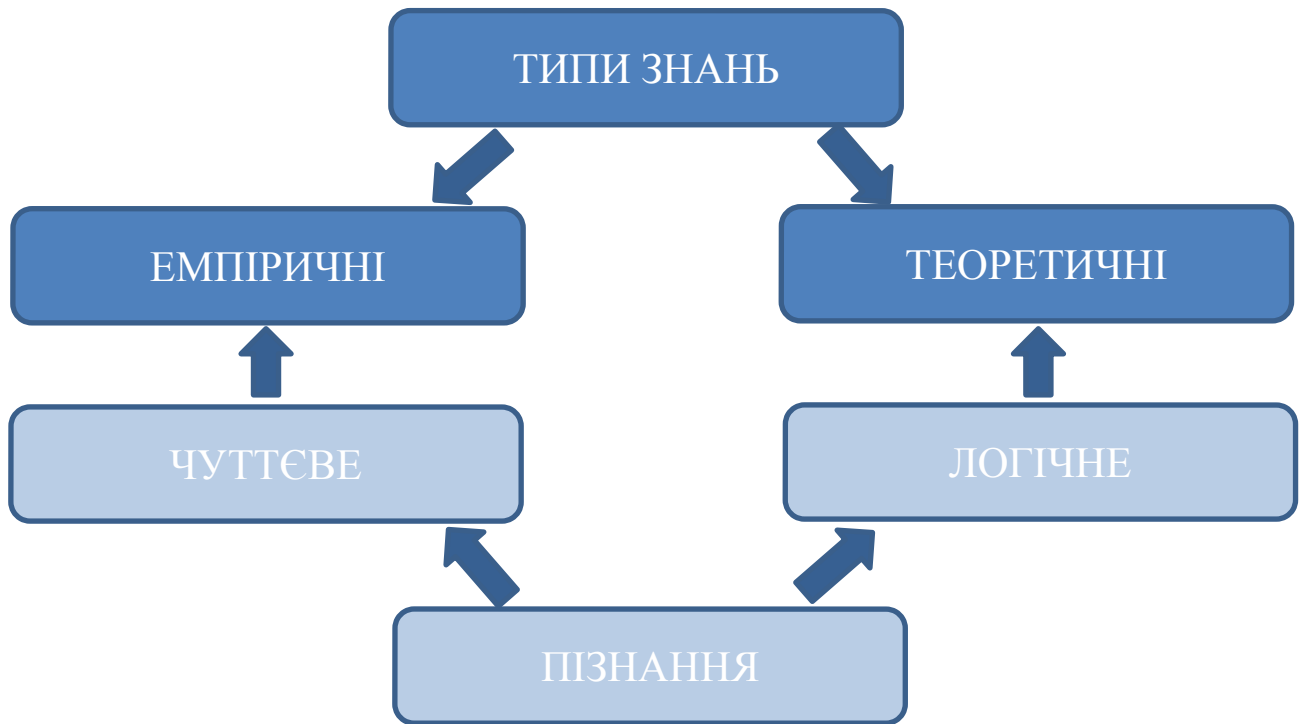

Рис 2.1. Способи пізнання й типи географічних знань [15]

Теоретичні та емпіричні географічні знання засвоюються у різний спосіб, хоч поняття і взаємопов'язані в процесі мислення. Саме на основі цих географічних знань і формуються навички та вміння в учнів [15].

Емпіричні географічні знання є своєрідним фундаментом, на якому будується система теоретичних знань. Саме на рівні емпіричних знань проходить систематизація та аналіз фактів, їх узагальнювання, а також формування уявлень щодо просторово розміщених географічних об'єктів вивчення. Емпіричні географічні знання, як тип, включають такі види: географічні факти, уявлення та номенклатура [15].

Факти - це дійсність, що існує об'єктивно й незалежно від нашої свідомості та є підставою для висновку. Виходячи з цього, географічні факти - це дійсні події та явища, тобто те, що використовується для перевірки будь-якого положення або висновку у процесі географічного навчання. В шкільній географічній освіті використовується безліч різних фактів, це: загальні назви природних та економічних об'єктів, дати, різні цифрові дані, імена дослідників та мореплавців тощо. Отже, географічні факти відіграють

важливу роль у навчальному процесі та мають різне призначення і можуть [15]:

- наводитися для кращого уявлення та розуміння географічних об'єктів та явищ;
- слугувати підтвердженням різних географічних понять;
- бути фундаментом для певних висновків теоретичного змісту;
- застосовуватися для конкретизації теоретичних географічних знань;
- на пряму характеризувати географічні об'єкти;
- допомагати у засвоєнні природних і соціально-економічних закономірностей;
- сприяти поширенню вже сформованих географічних знань [15].

Отже, в процесі формування географічних понять важливе місце посідає робота вчителя з фактичним матеріалом. Однак не треба переоцінювати його роль, адже хоч він і складає значну частину змісту географічних знань, але повністю може й не ґрунтуватися на теоретичних положеннях [15].

До емпіричних знань також відносять географічну номенклатуру, кількість і склад якої визначається шкільними програмами з географії. Географічну номенклатуру використовують для просторового сприйняття учнями змісту шкільної географії, ілюстрації чи теоретичних знань. На уроках використовуються настінні карти, карти з атласів, контурні карти. Формування і закріплення знань про географічну номенклатуру відбувається за допомогою спеціальних прийомів, які активізують розумові та творчі здібності учнів та розвивають їхній інтерес до географії. Доволі дієвим є прийом раціонального запам'ятовування, який характеризується концентрацією уваги учня на об'єктах вивчення та їх групуванні. Щоб закріпити здобуті знання з географічної номенклатури доречно використовувати також різні географічні ігри (ребуси, кросворди) [15].

Ще одним видом емпіричних знань є географічні уявлення, - це почуттєво-наочні образи природних чи соціально-економічних об'єктів, процесів та явищ. Географічні уявлення у свідомості учнів відображаються

по-різному, вони мають максимально відповідати дійсності та бути яскравими і об'ємними. Географічні уявлення в основному мають просторовий характер. Важливими джерелами формування географічних уявлень є [15]:

- живе слово вчителя;
- місцевість біля школи, де вчитель може проводити спостереження та практичні уроки на природні;
- різні сучасні наочні засоби навчання географії [15].

Для утворення чітких географічних уявлень в свідомості учнів використовують спеціально організоване навчання. Передусім це унаочнювальні засоби, які допомагають безпосередньо побачити той чи інший географічний об'єкт: море, річку чи гори. Однак важливо на уроках важливо залучати не тільки зір учнів, а й інші їхні органи чуттів. Це можуть бути, наприклад, різні мінерали та гірські породи, які школярі зможуть потримати в руках. Також, провідне значення має використання у навчальному процесі художніх творів, в яких описується певний географічний об'єкт чи явище. Картини, музика та звуки природи теж сприяють формуванню уявлень учнів. Географічні уявлення формуються в свідомості учнів за допомогою цілеспрямованої діяльності вчителя, яка складається з таких етапів [15]:

- 1) мотивація навчально-пізнавальної діяльності учнів, зацікавлення школярів географічними об'єктами, процесами та явищами, які вивчаються;
- 2) створення цілісних образів географічних об'єктів вивчення на основі чуттєвого сприйняття учнів за допомогою як ілюстративно-демонстраційних, так і вербальних прийомів навчання;
- 3) засвоєння уявлень щодо об'єктів вивчення через усвідомлення головних ознак і особливостей цих об'єктів;
- 4) порівнювання ознак чи властивостей низки географічних об'єктів, процесів і явищ з виявленням у них найсуттєвіших особливостей;
- 5) оперування уявними образами без споглядання об'єктів вивчення;

б) закріплення уявлень у процесі їхнього застосування для вирішування навчальних завдань, за допомогою позначення об'єктів на контурній карті або здійснення уявних мандрівок тощо [15].

Отже, емпіричні знання займають важливе місце у шкільній географічній освіті, так як вони є елементами географічного бачення світу в учнів. Вони слугують фундаментом для формування різних понять. Таким чином, чим яскравішими та повно ціннішими будуть уявлення в учнів, тим краще вони розумітимуть поняття та оперуватимуть з ними [15].

Окрім того, на основі емпіричних формуються теоретичні знання. Зокрема, як раніше зазначалось, уявлення є фундаментом, на основі якого відбувається формування понять. Важливим кроком у формуванні логічного пізнання учнів є виділення основних понять, закономірностей, термінів тощо, які віддзеркалюють специфіку змісту сучасної фізичної та економічної географії в школі. Таким чином, теоретичні географічні знання поділяються на такі види: географічні гіпотези й теорії, причинно-наслідкові зв'язки та закономірності, поняття [15].

Гіпотеза - це наукове припущення, яке пояснює деякі закономірності об'єкта досліджень або причин, які зумовлюють певні наслідки. Теорія – це система ідей, положень, поглядів, законів і тверджень, які спрямовані на тлумачення закономірностей об'єкта досліджень. Поряд з гіпотезами й теоріями, причинно-наслідкові зв'язки та закономірності є головними складовими теоретичних знань географічної науки [15].

Засвоєння школярами географічних причинно-наслідкових зв'язків відбувається через спеціально організований навчально-пізнавальний процес діяльності учнів, під час якого вони мають не лише виявляти причини, що зумовлюють стан і динаміку географічних об'єктів вивчення, а й пояснювати дію таких причин і визначати наслідки, до яких ця дія призводить. Важливо зазначити, що засвоєння даних зв'язків школярами вимагає від учителя особливої уваги, так як учні повинні не завчити взаємозалежність причин і

наслідків, вони мають їх розуміти. Важливо щоб учні оволоділи категоріями "причина" й "наслідок" та усвідомили, що:

- причина породжує зміни та є їхньою передумовою;
- причина передує наслідку;
- будь-які зміни спричинюють наслідки [15].

До основних особливостей формування розуміння та засвоєння географічних причинно-наслідкових зв'язків, відносять [15]:

- обов'язковість доказовості пояснення географічних об'єктів, процесів та явищ;
- акцентування уваги учнів на точному розумінні та виокремленні причин, які викликають той чи інший процес або явище;
- спонукання учнів до правильного формулювання наслідків, до яких призводить певна причина;
- необхідність приділення уваги кожній ланці причинно-наслідкових зв'язків при їхньому навчальному моделюванні;
- використання під час обговорень запитань на кшталт "Чому?", "Як?", "Від чого залежить?", "Які наслідки має?" тощо [15].

Також, важливим видом теоретичних знань є географічні закономірності - об'єктивно існуючий постійний взаємозв'язок між географічними об'єктами, процесами та явищами, зумовлений їхньої сутністю. Усвідомлення учнями географічних закономірностей проходить в кілька етапів, а саме [15]:

- 1) установлення зв'язків між географічними об'єктами, явищами й процесами та з'ясування їхніх суттєвих ознак та розвитку;
- 2) встановлення загальних причинно-наслідкових зв'язків, що носять закономірний характер, у географічних об'єктах, які вивчаються;
- 3) з'ясування, у процесі аналізу, закономірностей стану, виникнення та розвитку географічних об'єктів вивчення та конкретизація таких закономірностей [15].

З'ясування та розуміння географічних закономірностей школярами буде ефективним в тому випадку, якщо вчитель сконцентрує їхню навчально-пізнавальну діяльність на формування інтелектуальних умінь: аналізу, синтезу, порівняння, зіставлення та узагальнення. Таким чином, наявність даних умінь відкриє можливість спрямувати зазначену діяльність на активне дослідження причинно-наслідкових зв'язків та закономірностей довкілля [15].

Ще однією складовою частиною теоретичних знань є географічний понятійний апарат, на якому ґрунтується географічне наукове мислення та світогляд учнів. Географічні поняття - це узагальнена форма відображення дійсності, зміст якої в основному визначається суттєвими ознаками географічних об'єктів, процесів та явищ і відношеннями між ними. Система географічних понять у формі термінів утворює фундамент географічної освіти у школі [15].

2.3. Особливості шкільної географічної освіти у зарубіжних країнах

Дослідження та аналіз шкільної географічної освіти з досвіду зарубіжних країн, є важливим фактором для розвитку та поглибленням знань Української географічної освіти. Освіта нашої країни зараз розвивається та інтегрується із загальносвітовою, так як вітчизняна школа не зможе розвиватися ізольовано. Вивчення закордонних здобутків допомагає об'єктивно оцінювати педагогічні надбання українських вчителів та вчених в контексті шкільної географічної освіти [15].

Майже в кожній країні світу є свої підходи з організації навчання в школі. Велика кількість даних підходів характеризується різноманітність природних умов та ресурсів певних країн, рівнем їх економічного та соціального розвитку тощо.

Хоча в країнах Західної Європи велике різноманіття шкільних систем, але все одно зберігається поділ на три основні шаблі: початкову, середню та старшу школу. В свою чергу, кожна з них відіграє свою освітню функцію, а сам процес географічного навчання різниться в кожному з цих шаблів. Також

у шкільній географічній освіті Західної Європи можна виділити три стадії, які відповідають певному освітньому змісту [15]:

- 1) набування учнями знань щодо світу в цілому;
- 2) проблематика взаємодії людей з довкіллям в певних регіонах чи країнах;
- 3) поєднання географії з іншими гуманітарними предметами в певних інтегрованих курсах [15].

Варто зазначити, що західноєвропейські дидактичні підвалини географічної освіти характеризуються такими принципами:

- розвиток в учнів географічного мислення та заохочення до пізнавальної активності на основі особистісно-зорієнтованого навчання;
- формування географічних компетенцій на основі глибоких знань з психології;
- врахування вікових особливостей розвитку учнів;
- формування в учнів просторового сприйняття довкілля та вмінь школярів орієнтуватися у ньому;
- застосовування різноманітних методів проблемного навчання, різних ігор, завдань тощо [15].

Так, в цілому, для країн Західної Європи можна виділити декілька спільних тенденцій розвитку географічної освіти [15]:

- географія є комплексною наукою з дуже умовним поділ її на фізичну й соціально-економічну;
- вчителі прагнуть сформувати в учнях здатність перманентно удосконалювати свої географічні знання;
- географія переважно має прикладний акцент і тому її потрібно наблизити до повсякденного життя людини;
- географія у цілому є динамічною поступальною наукою, без остаточно усталених напрямів [15].

Шкільна географічна освіта в країнах Центральної та Східної Європи особлива тим, що держави цього регіону до початку 1990-х років в основному орієнтувались на структуру радянської шкільної географічної освіти. Через це

на першому рівні навчали природознавству та загальній географії, на другому - географію материків і океанів та географії своєї країни, а завершувалась шкільна освіта курсом соціально-економічної географії світу [15].

В США зараз, відповідним чином спираючись на зміст Американських національних географічних стандартів, географічна освіта базується за такими напрямками:

- світ у просторових термінах;
- місцевості й регіони;
- природні системи;
- суспільні системи;
- довкілля й суспільство;
- застосування географії [15].

Отже, в цілому сучасна географічна освіта у США характеризується тісними зв'язками між фізичними та суспільними складниками географії. Країни Латинської Америки мають звичну для цього регіону структуру навчання географії в школі. В початковій школі в учнів формують елементарні географічні знання. В молодшій середній школі географія входить до складу об'єднаних курсів спільно з соціологією, політологією та історією. Протягом цього курсу учні вивчають географію своєї країни та материків. А в старшій середній школі фізична та економічна географії відсутні як окремі дисципліни. Але протягом останнього часу спостерігається тенденція до покращення рівня географічної освіти через інтенсивне освоєння природних ресурсів та загострення екологічних проблем в цих країнах [15].

Аналізуючи географічний освітній процес в різних азійських та африканських країнах, можна стисло виділити основні аспекти. Так, в Китаї утвердилася своєрідна структура шкільної географії, за якої в школі вона навчається у 7-х, 8-х і 10-х класах. В 7-му класі школярі проходять курс географії Китаю, у 8-му класі – курс "Всесвітня географія", суть якого полягає у взаємовідношенні фізичної географії та країнознавчого огляду основних

регіонів світу. В 10-му ж класі викладається новий для Китаю курс загальної географії [15].

У Південній Кореї у початковій школі географічна освіта базується на краєзнавчих засадах, потім йде навчання географії Кореї та світу. У молодшій середній школі поглиблюють знання здобуті в початковій школі. В старшій середній школі географію ділять на два курси. Якщо учень обирає перший курс, то вивчає такі аспекти проблеми: життя та географія, природні ресурси та промисловість, населення та культура тощо. А при виборі другого курсу учні поглиблено вивчають регіональну географію та географію своєї країни й світу [15].

Індія виділяється тим, що географію в школі вивчають фактично в кожному класі та має таку структуру: 1-й клас - будинок і школа, 2-й клас - суспільство, 3-й клас - наш штат і країна, 4-й клас - наша Індія, 5-й клас - Індія у світі, у 6-му класі спочатку вивчають Землю як планету, а далі розглядаються південні материки, у 7-му класі, спочатку вивчають атмосферу й гідросферу, а потім північні материки, у 8-му класі, спочатку - літосферу, а далі Азію та Індію, у 9-му класі проходить вивчення проблем взаємозв'язків людини з довкіллям, а в 10-му - вивчення географії Індії [15].

В Єгипті географія вивчається з 4-го по 12-й клас: 4-й клас - рідний край, 5-й клас - географія Єгипту, 6-й клас - арабські країни та інші регіони світу, 7-й клас - основи загального землезнавства й життєдіяльність людей в різних природних умовах, 8-й клас - географія Африки та інших крупних регіонів світу, 9-й клас - географія арабських країн і Єгипту, 10-й клас - людина та її діяльність, 11-й клас - загальна фізична географія й географія людини, 12-й клас - загальна характеристика арабського світу [15].

Отже, можна зазначити, що в багатьох країнах географія в школі конструюється за принципом тематичного планування. Його суть полягає в тому, що зміст шкільної географії розподіляється не за річними курсами, а за ключовими географічними чи міждисциплінарними модулями [15].

РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ ПОНЯТЬ «ПРИРОДНІ РЕСУРСИ» ТА «ПРИРОДНІ УМОВИ» У ЗМІСТІ ШКІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ

3.1. Формування системи географічних понять в процесі навчання географії в школі

Вся навчальна цінність шкільної географічної освіти полягає в тому, що в процесі її вивчення учні знайомляться з реальним життям у навколишньому середовищі та з життям суспільства у всіх його проявах. При цьому, знання, що були засвоєні у формі різноманітних фактів, понять, теорій, а також сформовані навчальні вміння і навички дають змогу учням орієнтуватися в соціально-економічних та геоекологічних подіях як України, так і світу в цілому. Варто сказати, що фундаментом змісту шкільної географії як науки є система географічних понять, які не можна звести до системи географічних знань, тому що вона має значно ширший обсяг.

«Поняття, - як зазначає К.Д. Саная, - це одна з вищих форм мислення, пізнання дійсності, а також існування людських знань, які своїм змістом виражають різний рівень пізнання предмета, а за формою являють собою уявне відтворення об'єкта як єдності (сукупності, взаємозв'язку) ознак» [16].

Поняття – це логічна форма мислення, як показує зв'язки та властивості предметів та явищ. Виокремлюють загальні та одиничні поняття, які в свою чергу закріплюються термінами. Введення будь-якого нового наукового поняття є результатом тривалих досліджень вчених. Визначення поняття являє собою термін і мовленнєву назву. Терміни ж, в свою чергу, складають термінологію науки, а вона невідокремлена від системи. Засвоїти нові знання про об'єкти неможливо без формування понять про них. Поняття формулюються в результаті класифікації основних ознак предметів та явищ. Створення понять - відкрите і глибоке осмислення суті законів розвитку природи та людського суспільства. Засвоюються поняття за допомогою системності, яка застосовується в дидактиці [11; 12]. Географічні поняття є видом теоретичних знань, які триєдино визначають як:

- форму логічного мислення, яка відображає основний сенс та зв'язки географічних об'єктів, процесів та явищ;
- системне знання географічних об'єктів вивчення;
- сукупність всіх ознак, які допомагають виокремити один об'єкт вивчення серед інших [15].

Формування понять є складовою частиною активного навчального процесу, який покликаний вирішувати пізнавальні завдання. Вчителю необхідно навчити школярів прийомам розумової діяльності, тобто розвивати їхнє логічне мислення та здатність виконувати інтелектуальні завдання. Передумовою для формування понять як процесу є утворення уявлень, що і є основою понять, а особливими вимогами до цього процесу є послідовність розвитку понять, їхнього поглиблення та систематизації від теми до теми та встановленням зв'язків між поняттями [15].

В сучасному процесі навчання географії проходять процеси диференціації географічних понять на різні види: демографічні, картографічні, геоморфологічні, гідрологічні та інші. Так навчальні поняття, які вивчаються на уроках географії в школі, є сформованою групою понять, які становлять важливий внесок у формування географічної компетентності. Отже, система географічних понять є основою географічної освіти в загальноосвітній школі. Також важливо враховувати дидактичні особливості, під час формування географічних понять. Процес створення поняття визначається розкриттям головних ознак предмета, що утворюють ядро поняття. А розвиток поняття містить в собі розкриття нових ознак, властивостей та відношень даного поняття з іншими. Можна констатувати, що формування географічних понять є окремим та спеціально організованим процесом, що реалізується як індуктивним, так і дедуктивним шляхом [10].

Отже, географічне поняття - це узагальнення суттєвих ознак предметів або явищ навколишнього середовища, розкриття взаємозв'язків між ними. Будь-яке поняття позначається відповідним терміном, який, в свою чергу, являє собою слово або словосполучення. Термін виконує дві функції: називає

поняття та віддзеркалює його суть. Основою географічних понять є уявлення про предмети та явища навколишньої дійсності. В школі вчителі географії, зазвичай, під поняттями розуміють вид певного географічного об'єкту або процесу із типовими йому прикметами [8; 10; 14; 15].

Географічні поняття характеризуються певним змістом та обсягом, які взаємопов'язані між собою. Зміст - це сукупність основних ознак, взаємозв'язки між якими утворюють структуру географічного поняття, а обсяг є кількістю географічних об'єктів вивчення, які охоплюються цим змістом. Географічні поняття за змістом та обсягом поділяють на загальні й одиничні. Одиничні поняття - це конкретні географічні процеси, об'єкти та явища, що мають власну назву (гори Гімалаї, річка Ніл). Загальні поняття поділяють на загальнонаукові та загально-географічні. Так, до загальнонаукових понять належать ті, які є усталеними в різних науках. Загально-географічні ж поняття поділяють на групи [10; 14; 15]:

1. Територіальні поняття – це образи території чи місцевості, що формуються в учнів за допомогою географічної карти, плану місцевості, фотознімків тощо.

По-перше, картографічні уявлення, що формуються при визначенні географічного розташування об'єкту за допомогою різних географічних карт, тобто це територіальні поняття.

По-друге, є також й інші джерела формування географічних понять, а саме: географічне середовище, наочні засоби навчання (малюнки, фото, таблиці тощо), живе слово вчителя. Щоб сформувати географічне поняття необхідно [10; 14; 15]:

- 1.1 вибрати типові географічні об'єкти, що характерні тільки для визначеної території в межах вибраного населеного пункту або регіону;
- 1.2 навчати учнів спостерігати за навколишнім світом під час екскурсій або практичних робіт на місцевості;

1.3 розвивати в учнів вміння подавати результати досліджень на основі набутого досвіду.

2. Кількісні поняття - це використання кількісних показників для характеристики певної території, різних процесів у формалізованому вигляді. Кількісні показники того чи іншого географічного об'єкта або явища не просто доповнюють географічні поняття про них, але ще й показують рівень здобутих учнями, практичним способом, знань та вмінь. На практиці, в школі, кількісні поняття найчастіше використовуються учнями для розв'язання географічних задач, створення таблиць та вираження надбаної кількісної інформації у вигляді графіків чи діаграм тощо [10; 14; 15].
3. Часові поняття. В школі географічні часові поняття, в більшій мірі, формуються в під час вивчення географічних відкриттів, а також біографій мандрівників, мореплавців та географів. Хоча, варто сказати, що на початку свого існування, географія вважалася просторовою наукою, вона виконувала різні функції пов'язані з описом території. Географічні часові поняття, в основному, формують в учнів під час проходження матеріалів пов'язаних з вивченням геодезичних наук, картографії, походженням Землі, походженням життя на Землі, геологічних ер та періодів тощо [10; 14; 15].
4. Картографічні поняття - це просторова композиція картографічних знаків, які усвідомлюються читачем карти. Самі ж картографічні поняття створюються різними географічними засобами, а саме: просторовою комбінацією знаків та ступенем їх складності [10; 14; 15].
5. Просторові поняття. Формування географічних понять варто починати саме з просторових понять. Сприйняття простору, охоплює сприйняття відстані, віддаленість предметів від учня чи один від одного, а також напрямок, величину і форму предметів [10; 14; 15].

Варто зауважити, що учитель в кожному випадку повинен чітко диференціювати географічні поняття за вищенаведеними ознаками,

підбираючи різні методи та методичні прийоми навчання для формування цих понять.

Найпростішим видом знань є факти. Їх здобувають різними способами: на основі спостережень за географічними об'єктами або явищами; в результаті власних вимірювань за географічною картою або на місцевості. Географія - наука ідеографічна, тобто така, яка виявляє та вивчає конкретну дійсність на основі фактологічного матеріалу. На його основі формуються географічні поняття, закони і закономірності, світоглядні ідеї й теорії. Перевіряючи та оцінюючи знання учнів, учитель звертає увагу на повноту наведених фактів у їх відповідях про географічний об'єкт або явище, що вивчаються. Потрібно навчити учня підбирати географічні факти, не тільки для обґрунтування відповідей на контрольні запитання, а й для групування їх навколо конкретних теоретичних понять [8; 10; 15].

Важливу роль у цьому процесі навчання відіграє розвиток самостійності учня. На першому етапі учень самостійно відшукує необхідні факти. Наприклад, під час практичної роботи, працюючи з книгою, інтернетом тощо. На другому етапі відбувається осмислення здобутих фактів. При цьому застосовуються прийоми розумової діяльності: аналіз, синтез, порівняння тощо. На третьому етапі учень робить узагальнення на основі всього фактологічного матеріалу. При цьому факти легше запам'ятовуються, якщо вони чимось виділяються серед інших (своєю особливістю, оригінальністю чи унікальністю). На четвертому етапі учитель перевіряє та оцінює виконану роботу попередніх етапів, в учня виробляється вміння оперувати фактами в типових і нетипових навчальних ситуаціях [10; 15].

Пошук фактів і знаходження відповідей на проблемні завдання сприяє кращому засвоєнню матеріалу, особливо у формуванні географічних понять. Під час формування географічних понять необхідно враховувати і використання матеріалу з інших природничих наук, що збагачує та урізноманітнює наукову картину світу учнів на основі здобутих фактів. В сучасній шкільній географічній освіті процес формування географічних

понять відповідає загальним психолого-педагогічним принципам, що використовуються у більшості предметів освітньої галузі «Природознавство», але в той же час має свої особливості. Конфігурація поєднання найбільш поширених підходів до формування понять, що спираються на емпіричну та змістову теорію узагальнення, спонукає вивести на перший план той підхід, що ближчий за своєю суттю до більшості понять, що є дидактичним [10].

Процес засвоєння понять має певні особливості. Одна з головних полягає в тому, що поняття мають бути не формально засвоєними, а осмисленими учнями під час навчального процесу. Підґрунтям процесу навчання є передавання накопиченого досвіду та знань, яке відбувається за допомогою слів. Водночас, особливу роль відіграють поняття, подані у формі слова чи сукупності слів, і відповідні визначення цих понять. Інакше кажучи, в процесі навчання поняття повинно бути втіленим у певну «матеріальну оболонку». Вчитель же за допомогою слів закріплює раніше сформовані поняття й розкриває зміст нових [15].

Формулювання визначення поняття в процесі навчання географії не закінчується на його засвоєнні, це лише крок на цьому шляху. Дефініцію поняття нерозумно передавати й закріплювати в учнів у кінцевому вигляді. Краще, коли школярі самостійно поступово удосконалюють її, взаємодіючи з об'єктами вивчення, які характеризують поняття. Тобто після визначення поняття вчителем, учні мають в подальшому дати оцінку географічних об'єктів вивчення [15].

Виходячи з цього, визначення поняття - це наслідковий продукт різноманітної послідовної взаємодії учнів з географічними об'єктами. Але існує вірогідність того, що учень може механічно завчити визначення поняття, і при тому не розуміти його суті, і як наслідок не вміти ним оперувати. Тому, зважаючи на дану проблему, вчителю слід провести певну коригувально-оцінювальну роботу з учнями. Для цього варто застосувати різні вправи з оперуванням визначеннями понять, такі як [15]:

- розпізнавання географічних об'єктів та явищ за їхніми словесними описами;
- встановлення причинно-наслідкових зв'язків засобами графічно-знакового моделювання;
- цілеспрямоване порівняння об'єктів вивчення за їхніми істотними ознаками;
- перенесення відповідних понятійних знань у нові ситуації [15].

Отже, формування географічних понять характеризується визначанням основних властивостей, структури, внутрішніх і зовнішніх зв'язків географічних об'єктів вивчення, які і утворюють суть поняття. Розвиток же понятійного апарату містить виявлення нових ознак та властивостей початково засвоєних понять з іншими, а також їхнє творче прикладне застосування. Таким чином, можна констатувати, що формування географічних понять - це спеціально організований вчителем процес, що здійснюється різними логічними шляхами та має доказову форму [15].

3.2. Рекомендації щодо процесу формування понять «природні ресурси» та «природні умови» на уроках географії

Як вже було зазначено раніше, навчальні предмети відображають систему наукових понять, як узагальнених знань про істотні ознаки предметів та явищ. Засвоєння навчального предмета і представляє, зокрема, формування відповідних понять.

Поняття «природні ресурси» та «природні умови» супроводжують учнів протягом всього навчання географії в школі. Тим чи іншим чином, учні їх зустрічають, при вивченні географії, в кожному класі. Це можуть бути теми посвячені вивченню: атмосфери, гідросфери, літосфери, материків та океанів тощо. Самі визначення понять теж зустрічаються не один раз, наприклад:

- Природні умови певної території – це складові частини її природи, які впливають на життя та діяльність людей. Природні ресурси – це складові частини природи, які люди використовують у господарській діяльності та

для власних потреб. Ці визначення понять взято з підручника географії за 8 клас за авторства Л. М. Булави [4].

- В підручнику з географії за 7 клас за авторства С.Г. Коберніка та Р.Р. Коваленко, зазначається, що: «до природних умов належать компоненти природи, що найбільше впливають на людське життя та господарську діяльність. А під природними ресурсами розуміють компоненти природи, які на даному етапі науково-технічного розвитку використовуються у господарстві». В підручнику також проілюстрована класифікація природних умов та ресурсів [7].

Аналізуючи визначення понять в різних підручниках, можна констатувати, що вони дуже схожі, але помітна тенденція, що в більш нових виданнях, поняття «природні ресурси» та «природні умови» розкриваються більш вдало та зрозуміло. Таким чином, можна сказати, що учням простіше сприймати та засвоювати інформацію з сучасніших підручників. Але провідним фактором усвідомлення даних понять в уяві учнів залишається спосіб формування понять.

Аналізуючи раніше розглянуту інформацію, можна підсумувати, що географічні поняття є основою географічної освіти, а процес їх утворення характеризується розкриттям основних ознак предмета. Розвиток поняття включає в себе розкриття нових ознак та відношень даного поняття. Отже, географічне поняття є узагальненням суттєвих ознак предметів чи явищ навколишнього середовища, розкриття взаємозв'язків між ними, а їх формування проходить через спеціальний процес, що реалізується індуктивним та дедуктивним шляхами. Основою географічних понять є уявлення про предмети та явища навколишньої дійсності [8; 10; 14].

Виходячи з розглянутих точок зору різних вчених на формування географічних понять у школярів, стає зрозуміло, що даний процес можна здійснювати різними способами. Так, було розроблено оптимальний план формування понять «природні ресурси» та «природні умови» в шкільній географічній освіті. Щоб школярі повністю поринали в роботу під час уроку

та включалися до процесу формування поняття, вчитель повинен донести до учнів навіщо їм потрібно знати дане поняття та, що їм треба зробити для кращого засвоєння інформації.

По-перше, потрібно забезпечити мотивацію школярів до процесу формулювання поняття. Треба розвивати в них пізнавальний інтерес засвоєння понять. Вчитель може це забезпечити підбором цікавого матеріалу, рисунків, уривків з різних художніх творів, підготовляти кросворди та ребуси, проводити досліди тощо.

Так, для зацікавлення учнів поняттями «природні умови» та «природні ресурси», вчителю потрібно спочатку провести вступну розповідь, в якій він розповість про значення природних ресурсів та природних умов в житті суспільства та господарській діяльності. Важливо, за допомогою наочних засобів, показати учням місце понять в курсі шкільної географічної освіти. Також потрібно виявити наявні знання школярів пов'язані з даними поняттями, так кажучи, опорні поняття, які допоможуть краще сформулювати поняття в уяві учнів. Наприклад, для кращого розуміння понять «природні умови» та «природні ресурси», буде добре якщо учень вже буде знати, що таке клімат, корисні копалини чи рекреація. Потрібно донести до учнів зв'язок між новими поняттями, в нашому випадку це «природні ресурси» та «природні умови», та опорними поняттями. Після цього слід перевірити чи школярі зрозуміли суть понять та чи зможуть оперувати ними в майбутньому. Для кращого закріплення нової інформації варто провести декілька пізнавальних завдань, які також допоможуть вчителеві оцінити рівень знань змісту понять.

Важливим етапом засвоєння географічних знань є сприйняття об'єктів і явищ учнями. Сприйняття відбувається за допомогою відчуття певних ознак, які належать тому чи іншому об'єкту. Це може бути: форма, колір, розмір тощо. Завдяки цим ознакам в свідомості школяра з'являється образ. Отже, вчитель забезпечує сприйняття явищ природи чи об'єктів, щоб дитина змогла їх конкретизувати та впізнати. Сам же процес сприймання повинен

проходити через: проведення дослідів, практичних робіт на природі, взаємодії з об'єктами, різні справи та завдання тощо. Наприклад:

- як ви можете описати природні особливості рідного краю?
- як клімат впливає на життя людей?
- як людство використовує річки та озера для задоволення своїх потреб?

Подібні завдання збільшують рівень усвідомлення сприймання різних явищ та об'єктів природи, що в свою чергу позитивно впливає та допомагає в процесі формування понять «природні ресурси» та «природні умови».

Наступним кроком у вивченні та засвоєнні понять є організація інтелектуальної діяльності, яка спрямована виокремлювати суттєві ознаки понять. Адже розумова діяльність в учнів починається коли в їх свідомості накопичується достатня кількість знань здобутих на минулих етапах. Важливу функцію в процесі формування обраних понять грає усвідомлення вивченого матеріалу, який проходить через розбір сприйнятих ознак природних явищ та об'єктів, осмислення їх важливості, сортування від неістотних ознак до суттєвих, їх порівняння та встановлення між ними взаємозв'язків тощо.

На даному етапі учні повинні навчитися самостійно виокремлювати істотні ознаки понять «природні ресурси» та «природні умови», та визначати між ними взаємозв'язки. Щоб в повній мірі реалізувати дані цілі учні повинні володіти певними засобами інтелектуальної діяльності: аналіз, порівняння, систематизація, вміння висловлювати свою думку. Школярі не зможуть зрозуміти суть понять, які формуються, якщо вони не будуть включатися в самостійну розумову діяльність. Без цього учні, можливо, і запам'ятають озвучену вчителем інформацію, але не зможуть її осмислити.

Вчитель повинен розвивати в своїх учнів логічне мислення, цей процес може проходити за допомогою різних пізнавальних завдань та методів. Наприклад:

- Як ви думаєте забезпеченість прісною водою однакова в різних регіонах світу?

- Яким чином люди використовують клімат?
- Як ви гадаєте, рослини відіграють важливу роль в житті людей. Свою думку обґрунтуйте.

Таким чином, учні за допомогою свого мислення зможуть з'ясувати, чим важливі рослинні ресурси та що ресурсозабезпеченість відрізняється в різних регіонах світу тощо.

Наступним етапом є узагальнення і визначення суті понять. Вчитель має узагальнити, розібрані раніше, ознаки понять у вигляді зрозумілого визначення та виділити його терміном. Також гарним кроком буде підвести дітей до самостійного визначення понять «природні ресурси» та «природні умови». Скориставшись накопиченими знаннями учні зможуть сформулювати власне визначення понять, так вони краще усвідомлять їх суть. Щоб закріпити нові знання щодо сутності понять «природні ресурси» та «природні умови», учням можна провести коротке опитування. Наприклад:

- Що таке природні ресурси?
- Що таке природні умови?
- В чому відмінність природних ресурсів і природних умов?
- Наведіть приклади природних ресурсів?

Важливо зазначити, що саме вчитель обирає спосіб формування понять та послідовність чергування етапів, відштовхуючись від розумових здібностей учнів, їх накопичених знань чи попереднього досвіду тощо. Поняття можна вважати сформованими, якщо школярі легко ними оперують в різних ситуаціях.

Для перевірки дієвості даних методів та відношення учнів до використання різних типів навчання на уроках географії, було проведено дослідження під час проходження психолого-педагогічної виробничої практики на базі Балясненської ЗОШ I-III ступенів, Диканської районної ради, Полтавської області (Рис 3.1., Рис 3.2.). Під час проходження практики, автором, було відвідано 8 уроків з географії у 6-11 класах, та підготовлено й проведено 5 уроків у 7 класі. В процесі викладання на уроках, автор,

намагався в повній мірі відповідати, раніше зазначеним, етапам формування знань в учнів, дотримуватися завдань та мети уроку й змісту шкільної географічної освіти. Школярі на уроках, були постійно залучені до активного процесу формування знань. Застосовувалися різноманітні навчальні методи з використання різних додаткових матеріалів (відео, презентації, картинки) та географічних ігор, завдань, ребусів тощо.

Рис 3.1. Урок географії під час проходження психолого-педагогічної практики (1)

Рис 3.2. Урок географії під час проходження психолого-педагогічної практики (2)

Таким чином, наприкінці психолого-педагогічної практики, було проведено два анкетування учнів 7 класу. Перше анкетування, стосувалося ставлення учнів до дистанційної освіти в період карантину (результат анкетування відображено в Додатку А), а друге – відношенню школярів до різноманітних навчальних методів, на уроках географії, таких як: проведення географічних вікторин та ігор, розгадування ребусів та кросвордів, використання вчителем різних додаткових матеріалів (уривків художніх творів, фотографій чи музики).

Таким чином, під час другого анкетування, учні відповідали на різні запитання, які пов'язані з формуванням у них географічних знань, за допомогою використання різних навчальних методик (з повною анкетуванням можна ознайомитись в Додатку Б). Наприклад:

- Чи подобається тобі приймати активну участь при вивченні нової теми на уроці?

- Чи подобається тобі під час навчання на уроці виконувати різні задачі, розв'язувати ребуси тощо, які пов'язані з темою уроку?
- Твоє відношення, до використання вчителем на уроці додаткових матеріалів (картин, звуків природи, уривків художніх творів)?
- Як ти вважаєш, додаткові матеріали, кросворди, загадки тощо, допомагають тобі краще зрозуміти та засвоїти нову тему?

Отже, анкетування пройшли 11 учнів 7 класу, саме в якому і проводились всі уроки географії під час психолого-педагогічної практики. Автором було створено таблицю в якій відображаються результати проведеного опитування (Рис 3.3.).

Таблиця 3.1.

Результати анкетування учнів

ЗАПИТАННЯ	ВІДПОВІДІ	УЧНІВ
Чи подобається тобі приймати активну участь при вивченні нової теми на уроці?	ТАК - відповіли 8 учнів (73%)	НІ - відповіли 3 учні (27%)
Чи подобається тобі під час навчання на уроці виконувати різні задачі, розв'язувати ребуси тощо, які пов'язані з темою уроку?	ТАК - відповіли 10 учнів (91%)	НІ - відповів 1 учень (9%)
Твоє відношення, до використання вчителем на уроці додаткових матеріалів (картин, звуків природи, уривків художніх творів)?	ПОЗИТИВНЕ - відповіли 9 учнів (82%)	НЕГАТИВНЕ - відповіли 0 учнів; НЕЙТРАЛЬНЕ - відповіли 2 учні (18%)
Який тип проведення уроку тобі більше подобається?	Коли вчитель самостійно розповідає нову тему, а ти можеш просто слухати, не приймаючи в процесі активної участі - відповіли 4 учні (36%)	Коли під час викладу нового матеріалу, вчитель тебе залучає в процес вивчення, за допомогою різних активностей (кросвордів, ребусів, задач) - відповіли 7 учнів (64%)

Продовження таблиці 3.1

Як ти вважаєш, додаткові матеріали, кросворди, загадки тощо, допомагають тобі краще зрозуміти та засвоїти нову тему?	ТАК - відповіли 10 учнів (91%)	НІ - відповіли 0 учнів; ВАЖКО ВІДПОВІСТИ - відповів 1 учень (9%)
Згадуючи останні уроки географії, вибери зі списку, що тобі більше всього сподобалось?	Частіше всього учні обирали варіанти:	1) Коли вчитель розповідав цікаві факти; 2) Коли вчитель під час уроку використовував фотографії, відео тощо; 3) Проведення географічної гри-вікторини
Коротко напиши, щоб ти додав до уроку географії?	Щодо основних пропозицій учнів:	1) Проведення більшої кількості географічних ігор; 2) Проведення уроків на місцевості;

Аналізуючи результати отримані в ході опитування можна зробити певні висновки. Так, переважаюча більшість учнів позитивно відноситься до проведення на уроках різних географічних вікторин, розгадування ребусів та загадок, під час вивчення певної теми. Але, судячи з результату опитування, є й такі, кому не подобається приймати активну участь при вивченні нового матеріалу. Деяким учням простіше просто прослуховувати навчальний матеріал на уроці, не беручи активної участі в процесі вивчення. Але, це скоріше, за все можна пов'язати з тим, що не всі учні звикли до прямого залучення в процес вивчення матеріалу. Таким чином, якщо вчитель буде в постійному порядку залучати дітей в процес навчання, за допомогою використання різноманітних навчальних методів, наприклад, додавати в освітній процес: вікторини, кросворди, загадки тощо, то діти звикнуть до даних типів проведення уроків, і їх відношення має змінитися та відобразитися в результаті. Також, діти позитивно оцінюють використання на

уроках презентацій, музики, цікавих фактів тощо. А також пропонують свої варіанти, що б вони хотіли побачити на уроці географії. Учні хочуть, щоб під час уроків проводилося більше різних географічних ігор, а деякі уроки проходили на місцевості тощо. Майже всі опитувані вважають, що використанні вчителем додаткові матеріали допомагають їм краще зрозуміти та засвоїти певні поняття та теми.

Виходячи з цього, варто зауважити, що вчитель на уроках географії має робити акцент на використанні різних географічних матеріалів та завдань, які будуть допомагати учням краще зрозуміти та засвоювати поняття та теми. Адже, самі діти говорять про їх ефективність.

ВИСНОВКИ

Проаналізувавши різноманітні методи та підходи до процесу формування понять «природні ресурси» та «природні умови», географічних понять в цілому, а також сучасну структуру та особливості здобування знань на уроках географії, можна зробити висновки щодо проведеного дослідження. Отже, розглянувши різноманітні погляди на процес формування географічних понять в учнів на уроках географії, можна стверджувати, що даний процес може проходити різними способами, але ключову роль в будь-якому з них відіграє вчитель. Він має знаходити підхід до кожного учня, слідкувати за його мотивацією до отримання нових знань, шукати нові підходи для кращого і якіснішого формування понять в уяві школяра. Таким чином, саме вчитель обирає спосіб формування понять та послідовність чергування етапів, відштовхуючись від розумових здібностей учнів, їх знань та попереднього досвіду, тому його роль є виключною. За допомогою проаналізованих даних було розроблено план для покращення ефективності процесу формування понять «природні ресурси» та «природні умови», з використанням різноманітних методів та підходів для кращого засвоєння нових знань на уроці географії. Його ефективність було перевірено, безпосередньо, на уроках під час проходження психолого-педагогічної практики. Так, автор завдяки учням, отримав результати з проведеної роботи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабиченко В.М., Бондаренко З.С., Ніколаєва Н.В. Кліматичні ресурси // Енциклопедія Сучасної України: електронна версія / гол. редкол.: Дзюба І.М., Жуковський А.І., Железняк М.Г. та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006.
2. Бейдик О.О. Рекреаційні ресурси України: Навчальний посібник. – К.: Альтерпрес, 2009. – 400с.
3. Бейдик О.О. Українсько-російський словник термінів і понять з рекреаційної географії та географії туризму. Київ : КНУ ім. Тараса Шевченка, 1997. 305 с.
4. Булава Л.М. Географія : підруч. для 8 класу загальноосвіт. навч. закладів / - Х. : Вид-во «Ранок», 2016. — 208 с. : іл.
5. Голиков А.П., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до економічної і соціальної географії: Підручник. К.: Либідь, 1996.
6. Дорогунцов С.І., Коценко К.Ф., Хвесик М.Ф. та ін. Підручник - К.: КНЕУ, 2005. — 371 с.
7. Кобернік С.Г., Коваленко Р.Р. / Географія материків і океанів: підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів. – вид-во «Навчальна книга», 2007. -270 с. :іл.
8. Кобернік С. Г. та ін. Методика викладання географії в школі: Навчально-методичний посібник. – К.: Стафед –2, 2000. -320с.
9. Кобернік С.Г. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова Серія 4. Географія і сучасність 2015. Вип. 19 (33)
10. Концепція навчання географії України в основній та старшій школі / за заг. ред. д-ра пед. наук О.М. Топузова та канд. пед. наук О.Ф. Надтоки. - К.: ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018.— 56 с.
11. Назаренко Т.Г. Методика навчання географії України в загальноосвітніх навчальних закладах (особливості навчання) / - Х.: ВГ «Основа», 2016. – 112 с.
12. Назаренко Т.Г. формування соціально-економічних понять у старшокласників на уроках географії : автореферат. дис. ... канд.. пед. наук : 13.00.02. Київ, 2004. 22 с.

13. Олійник Я.Б., Шищенко П.Г., Степаненко А.В., Масляк П.О. Географія: Навчальний посібник для старшокласників та абітурієнтів. Відповіді на всі питання нової програми. - 5-те вид., перероб. і доп. - К.: Т-во «Знання», КОО, 2006. - 455 с.
14. Панченко Г. Д., Уварова Г. Є. Формування у школярів наукових понять // Радянська школа. – 1983. -№ 12. -С. 17-22.
15. Самойленко В.М., Топузов О.М., Вішнікіна Л.П., Діброва І.О. Дидактика географії : монографія / К.: Ніка-Центр, 2013.
16. Саная К. Д. Понятие как форма отражения. - Тб.: Мицниереба, 1976. - С. 3

ДОДАТКИ

Уривок із звіту психолого-педагогічної практики автора дослідження

Дистанційне навчання під час карантину

Ми хочемо знати Твою думку про дистанційне навчання

Оціни складність дистанційного навчання *

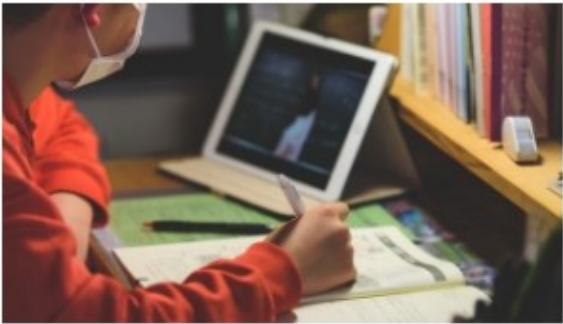
1 - занадто просто

2 - простіше звичайного навчання

3 - приблизно на тому ж рівні

4 - важче звичайного навчання

5 - занадто важко

Ти витрачав більше часу на домашні завдання під час карантину?

Так

Ні

Приблизно однаково

Тобі було важче засвоювати новий матеріал та концентруватися на навчанні під час карантину?

Так

Ні

В якому класі ти навчаєшся? *

Мій ответ _____

Який в тебе був настрій під час домашнього навчання?

Позитивний

Нейтральний

Вайдужий

Негативний

Сумний

Радісний

Тревожний

Плюси дистанційного навчання на твою думку? *

Мій ответ _____

Мінуси дистанційного навчання на твою думку? *

Мій ответ _____

Щоб ти змінив у навчанні під час карантину? Обґрунтуй свою відповідь

Мій ответ _____

Анкету пройшли 11 учасників. В основному це були учні середніх класів. Варто розібрати по пунктах відповіді які давали учні.

Так щодо плюсів дистанційного навчання більшість учнів відповідали, що головним плюсом є те що не треба ходити до школи. Декілька учнів вказали, що стало більше вільного часу.

Щодо мінусів, то в основному у відповідях переважали такі варіанти: вдома ставало нудно, дуже рідко бачився з однокласниками, важче давався новий матеріал (так деякі учні писали, що нові теми пояснювали не зовсім зрозуміло і доводилося самостійно, або з батьками проходити новий матеріал. Також деякі

опитувані писали, що їм просто називали теми які вони повинні прочитати, хоч їх не всі вдавалося самостійно зрозуміти). Також були учні які писали, що збільшилась кількість домашніх завдань, і в цілому навчання стало важче.

Щодо оцінки складності дистанційного навчання, то середній бал щодо всіх опитаних складає 3,1 из 5, тобто складність навчання, на думку учнів, не змінилась. 3 учнів поставили 2 бали (простіше звичайного навчання), 5 учнів поставили 3 бали (приблизно на тому ж рівні, що й звичайне навчання), 3 учнів поставили 4 бали (важче звичайного навчання) і 1 учень поставив 5 балів (занадто важко).

На питання «Ти витрачав більше часу на домашні завдання під час карантину?» 46% учнів відповіло, що витрачали приблизно однаково часу, як при звичайному навчанні, 36% відповіло, що їм треба було більше часу на виконання домашніх завдань і 18% відповіло, що їм кількість часу для виконання домашніх завдань стало меншим.

На питання: «Тобі було важче засвоювати новий матеріал та концентруватися на навчанні під час карантину?», 9 із 11 відповіли, що їм було важче засвоювати новий матеріал під час дистанційного навчання.

На питання щодо настрою під час карантину, учні в основному обирали: нейтральний, позитивний і байдужий, декілька учнів обрали «негативний».

Підсумовуючи всі дані з проведеного опитування можна зробити такі висновки:

- Для учнів виявилось більше мінусів, чим плюсів в дистанційному навчанні;
- Було складніше засвоювати новий матеріал;
- Важче виконувати домашні завдання;
- Також учням не вистачало спілкування з однокласниками;
- В цілому навчання під час карантину виявилось більш складним для учнів, чим звичайне;

Анкета для учнів середніх класів: відношення учнів до різноманітних навчальних методів, на уроках географії

Урок географії

Ми хочемо знати Твою думку стосовно проведення уроків географії

В якому класі ти навчаєшся?

Мой ответ _____

Чи подобається тобі приймати активну участь при вивченні нової теми на уроці?

Так

Ні

Чи подобається тобі під час навчання на уроці виконувати різні задачі, розв'язувати ребуси тощо, які пов'язані з темою уроку?

Так

Ні

Ставлюсь нейтрально

Твоє відношення, до використання вчителем на уроці додаткових матеріалів (картин, звуків природи, уривків художніх творів)?

Позитивне

Негативне

Нейтральне

Продовження Додатку Б

Який тип проведення уроку тобі більше подобається?

- Коли вчитель самостійно розповідає нову тему, а ти можеш просто слухати, не приймаючи в процесі активної участі
- Коли під час викладу нового матеріалу, вчитель тебе залучає в процес вивчення, за допомогою різних активностей (кросвордів, ребусів, задач)

Як ти вважаєш, додаткові матеріали, кросворди, загадки тощо, допомагають тобі краще зрозуміти та засвоїти нову тему?

- Так
- Ні
- Важко відповісти

Згадуючи останні уроки географії, вибери зі списку, що тобі більше всього сподобалось?

- Коли вчитель задавав уточнюючі питання з минулих тем для перевірки знань
- Розгадування кросворду всім класом
- Коли вчитель розповідав тему незалучаючи тебе до додаткових активностей
- Проведення Географічної гри-вікторини
- Коли вчитель розповідав цікаві факти при вивченні теми
- Коли вчитель розповідає інформацію з використання картин, карт та відео

Коротко напиши, щоб ти додав до уроку географії?

Мой ответ _____